

İbn Teymiyye ve *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr* Adlı Eseri

Murat ORAL *

Atıf/©: Oral, Murat, *İbn Teymiyye ve Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr Adlı Eseri*, Artuklu Akademi, 2018/5 (1), 91-113.

Öz: Hicrî VII. yüzyıl, Müslümanlar açısından çok zorlu ve karmaşık bir dönem olmuştur. Bu dönemde mezhepsel ihtilâflar artmış, cehalet yaygınlaşmış ve Müslümanlar, Moğolların saldırılarına marûz kalmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde telif edilen ilmi eserler, ilmin canlanması açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu bağlamda Ebu'l-Abbâs İbn Teymiyye, kendi döneminde ilmi canlandırın bir ilim ehli olarak örnek verilebilir. Yaşadığı dönemde pek çok sıkıntıya maruz kalan Ebu'l-Abbâs İbn Teymiyye, bütün sıkıntılara rağmen birçok ilim dalında faydalı eserler ortaya koyduğu gibi tefsir alanında pek çok eser kaleme almıştır. Tefsir ile ilgili eserlerini, risaleler halinde yazmış olsa da; bu risaleler, tefsir usûlü konusunda kaleme alınan büyük eserlerden daha faydalı bilgiler içermektedir. Ayrıca hem kendi dönemine hem de kendisinden sonraki dönemlere etki eden ve günümüze kadar etkisi süren araştırmacı, hakkı söylemekten kaçınmayan ve tavizsiz bir ilim ehli olan Ebu'l-Abbâs İbn Teymiyye'nin hayatını ve tefsir ile ilgili görüşlerini bilmek, kanaatimizce çok büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda ilk önce Ebu'l-Abbâs İbn Teymiyye'nin hayatını, hocalarını, öğrencilerini ve eserlerini anlatacak, sonra da "*Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*" adlı eserinin örnekliginde tefsir usûlü ile ilgili görüşlerini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: İbn Teymiyye, Tefsir, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, Nakil, Re'y.

İbn Taymiyyah and his Work Named "*Mukaddimetun fi Usuli't-Tafseer*"

Citation/©: Oral, Murat, *Ibn Taymiyyah and his Work Named "Mukaddimetun fi Usuli't-Tafseer"*, Artukul Akademi, 2018/5 (1), 91-113.

Abstract: Seventh of hijri century was difficult and heterotic time for Muslim. Secterian conflict have been risen and lore of Islam was hidden because of pressure also Muslim was under attack of Mongolian. Hence Modern scholars should try to animate on annihilated knowledge and lore of past savants. In this context, Abu'l-Abbas Ibn Taymiyyah can be given as an example of a scholar who revives science in its period. In spite of many difficulties that Abu'l-Abbas Ibn Taymiyyah underwent during his life, he composed many useful works in different kind of science, like he did in whole of his Tafseers. Despite his literal works in Tafseer were written in Risale, this tracts contain -in a lot of ways-more useful information than masterpieces composed in Tafseer style. As for us, it is important to present Abu'l-Abbas Ibn Taymiyyah's life, who affects his and subsequent time till now, with his searcher, righteous and honest personality and opinions in Tafseer. In this context, first of all we have been find acceptable to analyze of Abu'l-Abbâs İbn Taymiyyah `s life, teachers, students and works, than his work of art which is "*Mukaddimetun fi Usuli't-Tafseer*".

Keywords: Ibn Taymiyyah, Tafseer, *Mukaddimetun fi Usuli't-Tafseer*, Nakil, Re'y

* Tefsir Doktora Öğrencisi, muratorial0147@gmail.com

Giriş

İslâm dünyası, Abbâsiler döneminin sonlarına doğru ve bu dönemden sonra pek çok devletlere ayrılmış, bu dönemlerde mezhepler ortaya çıkmış ve mezheplere taassupla bağlanılmış, ilim körelmiş ve Müslümanların arasındaki fitneler çoğalmıştır. Moğolların saldırılarına maruz kalan Müslümanlar, hem canlarını hem de pek çok ilmi birikimlerini kaybetmişlerdir. Zira Moğollar, onların kütüphanelerini yakmış ve nehirlere atmıştır. Öyle ki bazı tarih kaynaklarında nehirlerin, kan kırmızısı ve mürekkep renginde aktığı rivâyet edilmiştir.¹

Böyle bir dönemde ortaya çıkıp yetişen ve ünü, bütün Müslüman devletlerine yayılan İbn Teymiyye, Müslümanları Moğollara karşı cihada teşvik etmiş ve gerçek anlamıyla din ilimlerini ihya etmiştir. Zira mezhep taassubu ve Müslümanların arasında meydana gelen fitneler, selevin üzerinde bulunduğu yolun, Kur'ân ve Sünnet ilminin öğrenilmesini zorlaştırmıştı. O ise bu ilmi, yeniden ortaya çıkarmıştır.

Yaşadığı dönemde savunduğu görüşlerden dolayı pek çok sıkıntıya maruz kalan İbn Teymiyye, görüşlerinden taviz vermemiş ve baskılara boyun eğmemiştir. Pek çok ilmi alan ile ilgilenmiş ve eserler telif etmiştir. Tefsir ve tefsir usûlü alanlarında da pek çok kapalı konuyu izah etmiş ve müşkil meselelerin ayrıntısına vâkıf olmuştur.

Ülkemizde kelim, mantık, felsefe, hadis ve fıkıh alanlarında İbn Teymiyye'nin hakkında pek çok araştırmalar yapılmıştır. Ancak onun tefsir anlayışını inceleme konusu yapan pek bir çalışma kaleme alınmamıştır. Enver Arpa'nın, "İbn Teymiyye'nin Kur'ân Anlayışı ve Anlama Metodu" ve Muammer Erbaş'ın, "Fahredden er-Razi ile İbn Teymiyye'nin Kur'ân'a Yaklaşımları" adlı tez çalışmalarını, tefsir alanında müfessirimiz hakkında yapılan araştırmalara örnek verebiliriz. Bununla birlikte İbn Teymiyye'nin, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr* adlı eserini özel bir şekilde incelemeye tabi tutan bir çalışmaya rastlamadık. Dolayısıyla İbn Teymiyye'nin hayatını ve *Mukaddime* adlı eserinin örneğinde tefsir usûlü ile ilgili bazı görüşlerini incelemenin faydalı olacağını düşündük. Bu bağlamda ilk önce onun hayatını inceleyeceğiz, sonra da "*Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*" adlı eserindeki tefsir usûlü ile ilgili görüşlerinden bahsedeceğiz.

1. İbn Teymiyye'nin Hayatı, Hocaları, Öğrencileri ve Eserleri

1.1. Hayatı

Ebu'l-Abbâs Takiyyuddîn Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdusselâm b. Abdullâh b. el-Hıdır b. Muhammed Teymiyye el-Harrânî ed-Dimaşkî, 661/1263

1 Daha geniş bilgi için bk. Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî (v.774/1373), *el-Bidâye ve' -Nihâye*, Tahk.: Ali Şîri, Dâru l-hyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrût, 1988, c. XIII, ss. 233-237; Abdülkadir Yuvalı, "Hülagü", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 473-475; Ebu Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabi (v.748/1348), *Târîhu'l-İslâmî ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, Tahk.: Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1987, c. XLVIII, ss. 35-39.

yılıının Rabi' u'l-Evvel ayında Harrân'da doğdu. Moğol istilası sebebiyle babasıyla birlikte 667 yılında Dimaşk'a taşındı. Orada ilmî açıdan yetişti ve ünü yayıldı.² "Teymiyye" lakabı aslında 5.dedesi Muhammed b. Hıdır'a aittir. Dedesine nispeten ona İbn Teymiyye denilmiştir.³ Ayrıca ona "Şeyhu'l-İslâm" lakabı verilmiştir. Bu konuda Şâm ve Mısır bölgelerinin Kâdi'l-Kudât'ı Ebû Abdullah Muhammed b. Safiy Osmân b. el-Harîrî el-Hanefî şöyle demiştir: "İbn Teymiyye bile Şeyhu'l-İslâm sayılmayacaksa, o halde kim Şeyhu'l-İslâm olabilir?"⁴

İbn Teymiyye, ilmî seviyesi yüksek olan bir ailede yetişmiştir. Dedesi Ebu'l-Berekât Meccuddîn, babası Şihâbuddîn Abdulhalîm Ebu'l-Mehâsin ve kardeşi Şerefuddîn Ebû Muhammed ilim sahibi kimselerdi.

O, küçük yaşlarda ilim almaya başlamış ve babası, Şemsuddîn b. Ebî Ömer ve Zeynuddîn b. Mencâ'dan fıkıh ve usûl dersleri almıştır. Süleyman b. Abdulkavî'den Arapça dersleri almış ve Sibeveyh'in kitabını tek başına okuyup incelemiştir. Kur'ân'ı ezberlemiş, onun tefsirine yönelmiş ve bu ilim alanında söz sahibi olanlardan olmuştur. Hadis ilmiyle ilgilenmiş ve Müsned, Kütüb-i Sitte, *Mu'cemu'l-Kebîr* gibi pek çok hadis eserini defalarca dinlemiştir.⁵ Bu alanda nasıl yüksek bir seviyeye ulaştığını göstermek açısından ez-Zehabî'nin şu sözü çok güzel bir örnektir: "İbn Teymiyye'nin bilmediği bir hadis, hadis değildir!"⁶

Akâid, hadis, ricâl, tefsir, fıkıh, mezhepler tarihi, usûl, matematik, kelâm, felsefe, mantık ve pek çok ilim dalında söz sahibiydi.⁷ Yirmi yaşından önce hem ders hem de fetva vermeye; ayrıca eser te'lifine başlamıştır.⁸ Anlayışı

- 2 Ebû Çâys Hayruddîn Muhammed b. Mahmûd ez-Ziriklî (v.1397/1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1980, c. I, s. 144; Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. el-İmâd el-'Akerî ed-Dimaşkî (v.1089/1679), *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri Men Zehab*, Tahk.: Mahmûd el-Arnaût, Dâru İbni Kesir, Beyrût, 1986, c. VIII, s. 143; Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî (v.795/1393), *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, Tahk.: Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn, Mektebetu 'Ubeykân, Riyâd, 2005, c. IV, s. 492-493; Bedruddîn Muhammed b. Ahmed b. Mûsa el-'Aynî (v.855/1451), *'İkdu'l-Cumân fi Târîhi Ehli'z-Zemân 'Asru Selâtinî'l-Memâlik*, Tahk.: Muhammed Muhammed Emin, Dâru'l-Kutubi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire, 2010, c. II, s. 51; Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, (v.748/1348), *Tercumetu Şeyhi'l-İslâmî İbni Teymiyye*, Tahk.: Hâlid b. Süleyman b. Ali er-Rib'i, Dâru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, Dimaşk, 2013, s. 116.
- 3 Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdî'l-Hâdî (v.744/1344), *el-'Ukûdu'd-Durriyye Min Menâkibi Şeyhi'l-İslâmî İbn Teymiyye*, Tahk.: Muhammed Hâmid el-Fakiy, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, bty., s. 18; Mer'î b. Yûsub. Ebî Bekr el-Kermî el-Hanbelî (v.1033/1624), *eş-Şehâdetu'z-Zekîyye fi Senâi'l-Eimmeti 'ala İbni Teymiyye*, Tahk.: Nevm Abdurrahman Halef, Muessesetu'r-Risale, Beyrût, h.1404, c. I, s. 23-24; Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, (v.748/1348), *Zeylu Târîhi'l-İslâm*, Dâru'l-Muğni, byy., bty., s. 324.
- 4 Muhammed b. Ebî Bekr b. Nâsiriddin ed-Dimaşkî (v.842/1439), *er-Reddu'l-Vâfir*, Tahk.: Zuheyr eş-Şâviş, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, h.1393, s. 25.
- 5 İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, c. VIII, s. 143; İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 19; İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 495; ez-Zehabî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 116-117.
- 6 İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, c. VIII, s. 145; ez-Zehabî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 118.
- 7 Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir es-Suyûtî (v.911/1505), *Tabakâtu'l-Huffâz*, Beyrût, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Yay., h.1403, s. 521; İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 19.
- 8 Muhammed b. Ali Muhammed eş-Şevkânî (v.1250), *el-Bedru't-Tâl'ü bi-Mehâsini Men Ba'di'l-Karni's-Sâbi'*, byy., Dâru'l-Ma'rife Yay., bty., c. I, s. 71; İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 20; ez-Zehabî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 117.

ve ezberi, hızlı ve güçlü biriydi. Öyle ki pek çok kimse, onun hakkında “O bir şeyi ezberledikten sonra bir daha onu unutmaz” demiştir.⁹

Babası vefât ettikten sonra onun yerine Dâru'l-Hadîs medresesinde ders vermeye başladı. O sıralarda henüz 21 yaşındaydı. Yine babasının, önceden hutbe verdiği camide senelerce sürecek ve hiçbir esere bakmaya gerek görmediği bir şekilde Cuma günleri, Kur'an'ı baştan tefsir etmeye başladı. Öyle ki Nûh sûresi tefsirinin, yıllarca sürdüğü rivâyet edilmiştir.¹⁰ Bu rivâyet, her ne kadar abartı içerse de Kur'an'ın sınırsız sırlarını ve İbn Teymiyye'nin tefsir ilmindeki kapasitesini göstermek açısından kayda değerdir.

İbn Teymiyye, her ilim dalına hâkim olan bir ilim ehliydi. İbn Zemelkânî'nin dediği gibi o, bir konu hakkında konuştuğu zaman, o ilimden başka bir ilim bilmediği ve söz konusu ilmi, ondan daha iyi bilen başka birinin olmadığı zannedilirdi.¹¹

İbn Teymiyye, Selefin metodunu savunur ve ona davet ederdi.¹² İsim-sıfat, tasavvuf, fıkıh vs. konularında verdiği fetvalardan ve sahip olduğu görüşlerden dolayı eleştirilmiştir. Selefin akidesini ve sünneti destekler ve görüşlerini, hem nasslar hem de akli çıkarımlar ile delillendirirdi. Serdettiği görüşlerden dolayı ise çok defa hapis yatmıştır. O ise hapis yıllarında bile ders vermeye ve ilmini arttırmaya devam etmiştir. Kimi zamanlarda ders ve fetva vermesi yasaklanınca, ibadet etmeye yoğunlaşır.¹³ Yine bazen yanında kâğıt veya başka bir malzeme olmadığına hapis hane duvarlarına ilmi konuları yazardı. Bununla birlikte pek çok kitabını da hapis hane yıllarında telif etmiştir.

O, ilk defa 698 yılında kaleme aldığı Hameviyye fetvâsından dolayı sorgulanıp eleştirilmiş ve fetva vermesi yasaklanmıştı.¹⁴ Ardından verdiği bir fetvadan dolayı 705 yılında Mısır'a çağrıldı. Oraya gittiğinde bazı kimseler, ona karşı çıktılar. Bu yüzden orada bir müddet zindanda kaldıktan sonra, İskenderiyye'ye nakledildi. Ardından serbest bırakılınca 712 yılında Dimeşk'a geri döndü.¹⁵ Burada da 720 yılında yeniden tutuklanıp ardından serbest bırakıldı. Düşmanları, ona çokça tuzak kurarlardı. Bu yüzden 726 yılında tekrar tutuklandı ve 728 yılında 20 günden fazla süren hastalığından sonra Dimeşk kalesinin hapis hanesinde 22 Zî'l-Ka'de 728/1328 yılında vefat etti. Vefat haberi duyulunca bütün Dimeşk halkı, onun cenazesine katıldı.

9 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, c. VIII, s. 143; İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 495.

10 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, c. VIII, s. 143-144.

11 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, c. VIII, s. 144; İbn Abdî'l-Hâdî, *el-Ukûdu'd-Durriyye*, s. 23; İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 498; ez-Zehebî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 117.

12 İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 506; ez-Zehebî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 119.

13 ez-Zehebî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 123-124.

14 Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalânî (v.852/1449), *ed-Duraru'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mietî's-Sâmine*, Tahk.: Muhammed Abdulmu'id Dân, Meclisu Dâirati'l-Ma'ârifî'l-Usmâniyye, Hindistan, 1972, c. I, s. 169; ez-Zehebî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 120.

15 eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâil*, c. I, s. 65-66; İbn Hacer es-'Askalânî, *ed-Duraru'l-Kâmine*, c. I, s. 169.

Cenazeye katılanların sayısı hakkında farklı haberler aktarılsa da en az olarak elli bin kişinin, onun cenazesine katıldığı söylenmiştir. İbn Teymiyye, Süfîyye kabristanında bulunan kardeşinin mezarı yanına defnedildi.¹⁶

Ona düşmanlık edenlerin çoğu, tasavvuf ehli, kelâmcılar ve taassup seviyesinde mezheplerine bağlı olan kimselerdi.¹⁷ Bu kimseler hakkında Muhammed b. Abdilber es-Subkî şöyle demiştir: “İbn Teymiyye’ye, cahil veya yanlış kanaat ile görüşlere sahip olan bir kimseden başkası buğz etmez. Cahil olan ne söylediğini bilmez; yanlış kanaat sahibini ise sahip olduğu yanlış kanaat –onu bilip tanıdıktan sonra bile- hakkı söylemekten alıkoymaz.”¹⁸

Bedruddîn el-’Aynî ise daha sert ifadeler kullanarak şöyle demiştir: “Ona dil uzatan kimse ancak gülleri koklarken hemen ölen pislik böceği gibidir. Gözünün zayıflığı dolayısıyla ışık parıltısından rahatsız olan yarasaya benzer. Ona dil uzatanların tenkit edebilme özellikleri de ışık saçıcı, dikkate değer düşünceleri yoktur. Onlar önemsiz şahsiyetlerdir. Onu tekfir edenlerin ise âlim olarak kimlikleri belirsizdir, adları, sanları yoktur.”¹⁹

İbn Teymiyye’ye düşman olan kimseler çok olduğu gibi onu sevenler de çoktu. O, vefât ettiği uzak memleketlerde bulunan Müslümanlar, onun gıyâbi cenaze namazını kılmıştır. Nitekim rivâyet edildiğine göre Çin’in ücra bir köşesinde bulunan bazı Müslümanlar, Cuma gününde “Haydi Kur’ân’ın tercümanının gıyâbi cenâze namazını kılmaya!” diye çağrıda bulunmuşlardır.²⁰ Bu durum ise onun, Müslümanlar tarafından çok sevildiğini ve şöhretinin, İslâm topraklarında yayıldığıni göstermek açısından yerinde bir örnektir.

O güzel ahlâk sahibi olup yiğit bir âlimdi. Hakkı söylemek konusunda kimseden çekinmeyen, araştırmacı, kararlı, kesin delillerle savunduğu görüşlerinden taviz vermeyen, hüccetlerle düşmanlarını susturan, soru soran kimseye geniş bir şekilde fetva veren bir ilim ehli idi. Moğolların istilasına karşı cesaret timsali olmuştur. İbn Teymiyye, Müslümanları Moğollara karşı cihada teşvik amacıyla Mısır’a gitmiş ve Müslüman topraklarını Tatarlara teslim etme noktasına gelen Mısır sultanını tehdit etmiştir.²¹ Evlenmemiş ve dünyalık peşinde koşmamıştır. Bilakis kendini bütünüyle ilme ve ibadete

16 Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi (v.748/1348), *Tezkiretu'l-Huffâz*, tahk.: Zekeriya 'Umeyrât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Yay., Beyrût, 1998, c. IV, s. 192; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâl'*, c. I, s. 69-70; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, c. VIII, s. 149-150; İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 527; İbn Hacer es-'Askalânî, *ed-Duraru'l-Kâmine*, c. I, s. 174; ez-Zehabi, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 125; Ebû Muhammed 'Aftuddîn Abdullah b. Es'ad el-Yâfi'i (v.768/1367), *Mirâtu'l-Cinân ve 'Ibretu'l-Yekzân fi Ma'rifeti Mâ Yu'teberu min Hevâdisi'z-Zemân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997, c. II, s. 248.

17 ez-Zehabi, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 123.

18 İbn Nâsiriddîn, *er-Reddu'l-Vâfir*, s. 24; Muhammed Halîl Harrâs, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, çev.: Beşir Eryarsoy, Guraba Yay., İstanbul, 2010, s. 99; el-Kermî, *eş-Şehâdetu'z-Zekiyye*, c. I, s. 24.

19 Harrâs, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, s. 102; el-Kermî, *eş-Şehâdetu'z-Zekiyye*, c. I, s. 25.

20 İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 528.

21 eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâl'*, c. I, s. 70; İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 510; İbn Hacer es-'Askalânî, *ed-Duraru'l-Kâmine*, c. I, s. 177.

vermiştir.²²

İbn Teymiyye'nin sahip olduğu ilim sebebiyle çağdaşları ve öğrencileri onu çokça övmüştür. Öyle ki İbn Nâsiruddîn ed-Dimeşkî, *er-Reddu'l-Vâfir* adlı eserinde İbn Teymiyye'yi öven 85 kişinin ismini ve övgüsünü aktarmıştır. Tefsir bilgisi hakkında ilim ehlinin söylediği birkaç sözü aktarmamız faydalı olacaktır:

Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, "Dört yüz seneden beri onun gibisi gelmemiştir"²³ demiştir. Öğrencisi ez-Zehebî şöyle demiştir: "Tefsirde geniş bir bilgiye sahip olma konusunda Allah'ın âyetlerinden bir âyet idi. Kimi zaman tek bir âyetin tefsirini, bir-iki toplantıda bitiriyordu."²⁴ Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed el-Birzâlî ise "... Tefsirden söz ettiğinde aşırı derecedeki ezberleri, güzel sunuşu, her bir görüşe tercih, zayıflık ve çürütmek gibi layık olduğu hükmü vermesi ve her bir ilme derinlemesine vakıf olmasıyla insanları hayrete düşürdü. Huzurunda bulunanlar onun bu haline şaşırırlardı"²⁵ sözleriyle İbn Teymiyye'yi anlatmıştır.

1.2. Hocaları

Öğrencisi İbn Abdilhâdî, İbn Teymiyye'nin 200'den fazla hocadan ders aldığını belirtmiştir. Birkaçını ise şöyle sıralayabiliriz:

Ahmed b. Abdiddâim, İbn Ebi'l-Yusr, Kemâl b. Abd, Yahya b. es-Sayrafî, Ahmed b. Ebi'l-Hayr, Muslim b. 'Alân, İbn Ebî Nemr, Şemsuddîn b. Ebî Ömer, İbrâhîm b. el-Harcî, Kâsım el-Erbilî, Mecc b. 'Asâkir, Muhammed b. Abdilkavî (703), Abdurrahmân b. Kudâme (682), Fahriddîn b. el-Buhârî, Ahmed b. Şeybân.²⁶

1.3. Öğrencileri

İbn Teymiyye, kendisinden sonra pek çok meşhûr ilim ehli bırakmıştır. Hem onlara hem de kendisinden sonra gelen ilim ehline etki etmiştir. Bunların birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

1- Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî (v.744/1343).²⁷

2- Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-

22 İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 22-23; İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 498, 508; ez-Zehebî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 123.

23 İbn Nâsiriddîn, *er-Reddu'l-Vâfir*, s. 129.

24 eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, c. I, s. 64; ez-Zehebî, *Zeylu Târihi'l-İslâm*, s. 326.

25 İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 28-29; İbn Nâsiriddîn, *er-Reddu'l-Vâfir*, s. 121; Harrâr, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâstiiyye*, s. 100.

26 İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 19; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli'*, c. I, s. 63; ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, c. IV, s. 192; İbn Receb, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, s. 493; ez-Zehebî, *Zeylu Târihi'l-İslâm*, s. 325.

27 İbn Hacer es-'Askalânî, *ed-Duraru'l-Kâmine*, c. V, s. 61.

Zehebî (v.748/1348).²⁸

3- Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyîmî'l-Cevziyye (v.751/1350).²⁹

4-Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Muflih b. Muhammed el-Makdisî (v.763/1362).³⁰

5- İmâduddîn b. Ömer b. Kesîr el-Kaysî (v.774/1373).³¹

1.4. Eserleri

İbn Teymiyye, her ilim dalında pek çok eser yazmıştır. Eserlerinin sayısı hakkında ihtilâf olmakla birlikte ez-Zehebî, İbn Teymiyye'nin eserlerini topladığını ve bu eserlerin bin esere vardığını; bundan sonra da farklı eserlerine muttali olduğunu söylemiştir.³² En değerli öğrencilerinden biri olan İbnu'l-Kayyim da onun eserlerinin isimlerini bir araya getirmiş ve "*Esmâu Muellefâti Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*" isimli eserini telif etmiştir. İbnu'l-Kayyim, bu eserinde 339 eserin ismini vermiştir. *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye, el-İmân, el-İstikâme, Der'u Te'ârudi'l-Akli ve'n-Nakl, er-Reddu 'ala'l-Mantik, el-Vâsitiyye, el-Hameviyye, es-Siyâsetu's-Ser'iyye, Hısb, Risaletu'l-'Arş, Şerhu'l-'Akîdeti'l-Asfahâniyye, el-Furkân, Ref'u'l-Melâm, İktidâu's-Sırâti'l-Mu'takîm, Emrâdu'l-Kulûbi ve Şifâuhâ, et-Tevekkül ve'l-İhlâs, Muhabbetullâh, Tedmuriyye*³³ vs. kaleme aldığı bazı meşhur eserleridir. *Minhâcu's-Sunne* dışında yukarıda saydığımız bütün eserleri, Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İbn Teymiyye'nin, risale veya orta uzunlukta yazdığı kitapların bir kısmı, *Mecmû'u'l-Fetâva*; verdiği yazılı fetvalar da *el-Fetâva'l-Kübra* adı altında bir külliyyatta derlenmiştir.

İbnu'l-Kayyim'in bahsettiği eserlerin doksan ikisi tefsir alanıyla ilgilidir.³⁴ Ancak bu ilim alanında zikrettiği eserler, risaleler şeklindedir. Bu konuda müstakil bir eserden bahsetmemiştir. Nitekim İbn Teymiyye son defa hapse girdiğinde ondan, sûrelerin tertibine göre Kur'an'ın bir tefsirini yazması istenilince İbn Teymiyye, pek çok tefsir eserinin kaleme alınmış olması sebebiyle buna gerek olmadığını, ancak öneminden dolayı müşkil

28 Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, (v.748/1348), *Mu'cemu's-Şuyûhi'l-Kebîr*, Tahk.: Muhammed el-Habîb el-Hîle, Mektebetu's-Siddîk, Taîf, 1988, c. I, s. 56.

29 İbn Hacer es-'Askalânî, *ed-Duraru'l-Kâmine*, c. V, s. 137; Ebu'l-Fadl Safiyyuddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (v.1200/1786), *Takrîzu li'l-Hâfizi İbni Hacer el-'Askalânî 'ala'r-Reddi'l-Vâfir*, Tahk.: Muhammed b. İbrâhîm eş-Şeybânî, Mektebetu İbni Teymiyye, Kuveyt, bty., s. 15; Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf b. Teğrîberdî ez-Zâhiri el-Hanefî (v.874/1470), *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısra ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kutub, Mısır, bty., c. X, s. 249.

30 Ebû İshâk Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Muflih (v.884/1479), *el-Maksadu'l-Erşed fî Zikri Ashâbi'l-İmâmi Ahmed*, Tahk.: Abdurrahmân b. Suleymân el-'Useymîn, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 1990, c. II, s. 519.

31 İbn Hacer es-'Askalânî, *ed-Duraru'l-Kâmine*, c. I, s. 445; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, c. V, s. 369.

32 ez-Zehebî, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâm*, s. 140.

33 İbnu'l-Kayyim, Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr (v.751/1351), *Esmâu Muellefâti Şeyhi'l-İslâmi İbn Teymiyye*, Tahk.: Salâhuddîn el-Munecid, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrût, 1983, s. 19-30.

34 İbnu'l-Kayyim, *Esmâu Muellefâti Şeyhi'l-İslâmi İbn Teymiyye*, s.8-18.

âyetlerin tefsiri üzerine bir risale yazacağını belirtmiştir.³⁵ İbn Teymiyye, burada bahsettiği eseri sonradan kaleme almış ve bu eser, “Tefsiru Âyâtin Eşkelet” adı altında basılmıştır. Ayrıca bu eser, “Müşkil Âyetlerin Tefsiri” adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir. Yine İbn Teymiyye’nin günümüze ulaşan tefsirle ilgili bazı eserleri, “Dakâiku’t-Tefsir” adı altında 3 cilt halinde basılmıştır. İbn Teymiyye’nin bu eseri de “Şeyhulislâm İbn Teymiyye Tefsiri” adı altında Türkçe’ye çevrilmiştir. İbn Abdilhâdî’nin zikrettiği tefsir ile ilgili diğer eserlerle birlikte İbn Teymiyye’nin tefsirle ilgili eserlerinin sayısı, yüzü aşmaktadır. Nitekim anlatıldığına göre İbn Teymiyye, 30 cilde yakın tefsir ile ilgili bilgiler yazmış ve bunların çok azı, temize çekilmiştir.³⁶ Şimdi makalemizin konusu olan eserimizi inceleyebiliriz.

2. Mukaddimetun fî Usûli’t-Tefsir Adlı Eseri

Bu eser, İbn Teymiyye’nin Tefsir Usulüne dair önemli görüşlerini ihtiva eden en önemli eserlerinden biridir. Muhammed b. Sâlih el-’Useymîn, Musâ’id b. Süleyman et-Tayyâr, Sâlih b. ‘Abdulazîz Âlu Şeyh, Adnan Zerzûr ve Muhammed b. Ömer Bezmûl vs. gibi pek çok âlim tarafından defalarca serh edilmiştir. Aynı zamanda farklı yayınevleri tarafından defalarca Türkçe’ye çevrilmiştir.

İbn Teymiyye’nin bu eseri de soru-cevap şeklinde üç risaleden oluşmaktadır. Kısa bir eser olmasına karşın faydası çoktur. Başka eserlerde pek bulunmayan bilgiler içermektedir. Bu açıdan oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Eserin ilk risalesi, 5 üst başlığa sahiptir. 3. üst başlığın iki, 4. üst başlığın ise üç alt başlığı bulunmaktadır. Nitekim eserin en uzun risalesi budur. Diğer iki risalenin ise yalnızca birer başlığı bulunmaktadır. Şimdi İbn Teymiyye’nin birinci risaleye nasıl giriş yaptığını öğrendikten sonra risaleleri incelemeye başlayabiliriz.

2.1. Selefin, Tefsirdeki İhtilaf Çeşitleri ve Nedenleri

İbn Teymiyye, eserin girişinde Allah’a hamd ettikten ve O’nun Peygamber’ine salavât getirdikten sonra bazı kimselerin, Kur’ân’ı anlamaya, tefsirini öğrenmeye, tefsirlerin içerdiği hak ve bâtil rivâyet ve icthadları ayırt etmeye, sağlam görüşleri, zayıf görüşlerden temyiz etmeye yardımcı olacak genel kaideleri içeren bir mukaddime yazmasını ondan talep ettiklerini belirtmiştir. O da Allah’ın ipi ve hikmet dolu zikri olduğunu söylediği Kur’ân’ı anlamının büyük bir önem arz ettiğini belirtmiştir. Buna göre kaleme alınmış olan tefsir eserleri, hem hak hem de bâtil görüşlerle doludur. İlim ise ya masûm birinden sahih bir şekilde gelen bir nakil ya da bilinen bir delil ile savunulan bir görüştür. İbn Teymiyye, Kur’ân’ın fazileti üzerinde biraz durduktan sonra ilgili soruya, hafızasından cevap verdiğini ve bu cevabı kısa tuttuğunu belirterek ilk başlığa geçmiştir.

35 İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 43-44.

36 İbn Abdî'l-Hâdî, *el-'Ukûdu'd-Durriyye*, s. 42.

2.1.1. Sahâbe ve Tâbiûn'un Kur'an'ı Anlamayı Önemsemeleri

İbn Teymiyye, bu bölümde selefin, Kur'an'ın anlamlarını öğrenmeye özen göstermeleri üzerinde durmuştur. Buna göre Nebî (s.a.s), Kur'an'ın lafızlarını sahâbeye öğrettiği gibi, onun anlamlarını da onlara öğretmiştir.³⁷ Allah teâlâ'nın, "İnsanlara, kendileri için indirilene açıklayasın ve onlar da iyice düşünsünler diye sana zikri indirdik" (en-Nahl, 16/44) buyruğu, hem lafızları hem de anlamlarını açıklamayı kapsamaktadır. İbn Teymiyye'nin bu tespiti, yerinde ve çok önemlidir. Zira bu tespite göre sahâbe, Kur'an'ı hem ezberlemiş hem de onu yaşamının gereği olarak içerdiği anlamları da bilmekten geri durmamıştır. Bu durum ise sahâbe sözlerinin, âyetlerin tefsiri açısından taşıdığı önemin büyüklüğünü bize göstermektedir.

Ardından İbn Teymiyye bu konuyla ilgili sahâbeden örnekler vermiştir. Buna göre Osmân b. Affân, Abdullah b. Mes'ûd ve İbn Ömer vs. gibi sahâbiler, âyetleri onar onar ezberler, sonra da bu âyetlerin içerdiği ilim ve ameli öğrenip yerine getirinceye kadar başka âyetleri ezberlemeye geçmezlerdi. Bu yüzden bir sûrenin ezberlenmesi uzun vakit alırdı. Öyle ki İbn Ömer, Bakara sûresini yaklaşık olarak sekiz senede ezberlemiştir.

İbn Teymiyye, "Onlar, Kur'an hakkında düşünmezler mi?"³⁸ âyetine dayanarak bir sözün anlamlarını bilmeksizin onun üzerine iyice düşünmenin mümkün olmadığını ve bir sözü akletmenin, onu anlamayı içerdiğini belirtmiştir. Zira ona göre Kur'an'ın, hem lafızları hem de içerdiği anlamların bilinmesi amaçlanmıştır. Kanaatimizce İbn Teymiyye'nin bu açıklamasını, "Bu (Kur'an), bir hidâyettir"³⁹ âyeti ve benzer âyetler desteklemektedir. Çünkü Kur'an'ın asıl amacı insanlara doğru yolu göstermek olduğuna göre elbette ki insanlar tarafından lafızlarının anlaşılması gerekir. Nitekim Allah, Kur'an'ın anlaşılması için onu, gönderildiği kavmin dili üzere açık bir Arapçayla indirmiştir. Bu yolla da müşriklerin, "Âyetleri tafsilathî şekilde açıklanmalı değil miydi? Arab'a yabancı dilden (kitap) olur mu?"⁴⁰ () şeklindeki olası iddialarının önünü kesmiştir. Dolayısıyla İbn Teymiyye'ye göre sahâbe döneminde Kur'an'ın tefsiri üzerinde onların aralarında pek bir ihtilâf meydana gelmezdi. Tâbiûn döneminde ise sahâbe dönemine göre ihtilâf biraz çoğalsa da sonraki dönemlere göre yine az sayıdadır. Zira bir neslin şerefi arttıkça aralarındaki görüş birliği de artar ve ihtilaflar azalır.⁴¹

Ardından İbn Teymiyye, Tâbiûn'un Kur'an'ı anlamaya verdikleri önem ve özen üzerinde durarak Tâbiûn'un, sünnet ilmini sahâbeden öğrendikleri gibi tefsir ilmini de sahâbeden öğrendiklerini belirtmiştir. Örneğin Mucâhid, İbn Abbâs'tan tefsir ilmini öğrenmiş ve her âyetin tefsirini ona sormuştur. Bu yüzden es-Sevrî, Şâfiî, Buhârî ve Ahmed gibi ilim ehli, Mucâhid'den nakledilen

37 İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm, *Mukaddimetun fî Usûli't-Tefsîr*, Beyrût, Dâru Meketebeti'l-Hayât, 1980, s. 9.

38 Muhammed, 47/24.

39 Câsiye, 45/11.

40 Fussilet, 41/44.

41 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fî Usûli't-Tefsîr*, s. 10.

rivâyetlere önem vermiştir. Bununla birlikte İbn Teymiyye, Tâbiûnun, kimi zaman istinbat ve ictihad da bulduklarını da belirtmiştir.⁴²

2.1.2. Selefin Tefsir Konusundaki İhtilâfının, İhtilâf-ı Tenevvü Olması

İbn Teymiyye, bu başlıkta selefin arasında meydana gelen az sayıdaki ihtilâfın üzerinde durmuştur. Buna göre ahkâm konusunda aralarında meydana gelen ihtilâflar, tefsir konusunda meydana gelen ihtilâflardan azdır. Aralarında meydana gelen ihtilâfların çoğu ise tenevvü/çeşitlilik ihtilâfıdır. Bu ihtilâfın ise iki çeşidi vardır:

Birincisi: Bir kimsenin, diğerinin kullandığı ifadeden farklı bir ifade kullanarak aynı müsemmanın farklı bir yönüne dikkat çekmesidir. Örneğin “kılıç” kastedilerek ona “Sârim” veya “Mühenned” denilmesi öyledir. Her isim, üç şey; “İsmin sahibine, sıfatlarına ve gereklilik/zorunluluk yoluyla diğer isimlerinin sıfatına” delâlet eder.

Soru soran kimsenin maksadı, müsemmayı belirlemek ise söz konusu müsemmanın sahip olduğu herhangi bir isimle onu ifade edebiliriz. İsim ise bazen özel bir isim bazen de bir sıfat olabilir. Örneğin âyette geçen “Zikir” kelimesinin, Kur’ân veya indirilen kitaplar olduğunu söylemek öyledir.

Soru soran kimsenin maksadı, ilgili ismin içerdiği sıfatı öğrenmek ise o zaman müsemmanın yanında başka ifadeler de kullanmak gerekir. Örneğin “Kuddûs, Selâm ve Mü’min” ifadeleri ile Allah’ın kastedilmiş olduğu bilindiği halde kişi, bu ifadelerin içerdiği sıfatın ne anlama geldiğini sorar. Bu çeşit ihtilâf, selefin arasında çok meydana gelmektedir. Bilindiği üzere de bu, birbirine zıt olan görüşlerden oluşan bir görüş ayrılığı değildir.

Bu çeşit ihtilâfa örnek olarak “Sırât-ı Mustakîm”in anlamı hakkında serdettikleri iki görüş verilebilir: Birincisi: Kur’ân’dır. İkincisi: İslâm’dır. İbn Teymiyye, bu iki görüşün delillerini zikrettikten sonra da bu iki görüşün ittifak halinde olduklarını söylemiştir. Çünkü İslâm dini, Kur’ân’a tabi olmak demektir. Her görüş sahibi ise bu müsemmanın farklı sıfatlarına işaret etmiştir.

İbn Teymiyye’nin bahsettiği bu ihtilâf çeşidi, selef arasında çok meydana gelmiştir. Hatta kimi müfessirler, aynı anlama gelen farklı açıklamaları, farklı bir görüş olarak aktarmıştır. Bu yüzden İbn Kesîr, tefsir mukaddimesinde müfessirlerin bu hatasından söz etmiş ve bu yöntemi eleştirmiştir.⁴³ Kanaatimizce bu tür lafzî ihtilâfa sahip açıklamaları, farklı bir görüş olarak belirtmek akılların daha çok karışmasına ve konunun belirsizleşmesine yol açar.

İkincisi: Her bir kimsenin, genel olan ismin türlerinden birini,

42 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli’t-Tefsir*, s. 10-11.

43 Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî (v.774/1373), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Tahk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru Taybe, Riyâd, 1999, c. I, s. 9.

sınırlandırmak amacıyla değil de; örnek vermek amacıyla söylemesidir. Örneğin ekmeğin ne olduğunu soran yabancı bir kimseye, bir ekmek türü gösterilip de “ekmek budur” denilmesi böyledir. Zira bu durum, diğer ekmek türlerini ekmek olmaktan çıkarmaz. Şüphesiz ki bir örnekle yapılan tanım, uygun olan sınırlı tanımdan daha kolay anlaşılır.⁴⁴ Bu bağlamda sahâbenin, “Bu âyet, falân kişi hakkında inmiştir” demeleri çok meydana gelmiştir. Onlar, bu sözü âyetin hükmünü ilgili kimseye has kılmak için söylememektedirler. Bilakis bu sözle bazen ilgili kişinin de âyetin hükmüne dâhil olduğunu belirtmek için bazen de sebep-i nüzûlü açıklamak için bu ifadeyi kullanırlar.

Âlimler, bir sebep üzerine nüzûl eden genel bir lafzın, o sebep nedeniyle has olup olmayacağı konusunda tartışmalar da hiçbir Müslüman veya akıllı bir kimse, “Bu âyetin hükmü, yalnızca bahsi geçen kimseye hastır” dememiştir. Bilakis en fazla denilebilecek olan söz şudur: “Bu âyetin hükmü, bu kimse ve benzerleri için geçerlidir.” Dolayısıyla sebep-i nüzûlü bilmek, âyeti anlamaya yardımcı olur.⁴⁵ Zira sebebi bilmek, musebbebi de bilmeye neden olur.

Âlimler, “bu âyet, bu şey için inmiştir” sözünün, sebep-i nüzûlü belirten müsned bir haber mi yoksa müsned olmayan bir tefsir mi olduğu konusunda ihtilâf etmişlerdir.⁴⁶ Sonuçta bir kimsenin, “bu âyet, bu şey için inmiştir” sözü ile diğerinin, “bu âyet, o şey için inmiştir” sözü arasında bir çelişki yoktur. Zira ikisini doğrulamak da mümkündür. Şöyle ki; ilgili âyet, bu sayılan sebepler üzerine inmiş veya iki defa inmiş olabilir.⁴⁷ İşte selefin tefsirinde bulunan bu iki çeşit ihtilâf, tenevvü ihtilâfıdır.

İbn Teymiyye’ye göre selefin, bir âyette geçen lafzın açıklamasını, birbirinden farklı ifadelerle yapması, âyetin daha iyi anlaşılması için önemlidir. Çünkü bir lafzın içerdiği farklı anlamlardan söz etmek, onun tek bir anlamından bahsetmekten daha açıklayıcı olur.

Sahâbenin arasında meydana gelen tezât ihtilâfı da elbette mevcuttur. Ancak bu açıdan üzerinde ihtilâf ettikleri konular, genelde ahkâm ve fûrû meseleler ile ilgilidir. İhtilâf ise ya delilin gizli olması ya da tercih edilen aykırı bir düşünce sebebiyle ortaya çıkar.

44 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 14-15. İbn Atiyye de tefsirinin pek çok yerinde bir âyetin tefsiri hakkında farklı görüşleri sıraladıktan sonra ilgili görüşlerin sınırlandırma amacıyla zikredilmediğini ve örnekleme amacıyla belirtildiğini söyler. Örneğin bk. Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Atiyye el-Endelûsî (v.541/1147), *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Tahk.: Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1993, c. I, s. 106, 312.

45 Ayet ve surelerin sebep-i nüzûlünü ve nüzûl kronolojisini bilmenin tefsirdeki önemine dair bkz. Çalışkan, Necmettin, “Abdurrahman Hasan Habenneke El-Meydânî'nin Tefsirinde Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımı”, *Route Educational and Social Science Journal*, 2016, 3 (4): ss.106-123, s. 108-110.

46 Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyûtî (v.911/1505), *el-İtkânü fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Hey'etu'l-Misriyyeti'l-'Âmme, byy., 1974, c. I, s. 116.

47 Bir âyetin, farklı sebepler üzerine inmesi veya tekrardan nüzûl etmiş olması hakkında var olan görüşler hakkında geniş bilgi edinmek için bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 117-123, 130-131.

2.1.3.Tefsir’de Meydana Gelen İki Çeşit İhtilâf

İbn Teymiyye bu başlık altında ihtilâfın nedenleri üzerinde durmuştur. Bu yüzden her bir ihtilâf çeşidi için bir alt başlık kullanmıştır. Tefsir’de meydana gelen ihtilâf, ya nakil ya da istidlâl kaynaklıdır. Zira ilim, ya sahîh bir nakil ya da doğru/sağlam bir istidlâldır.⁴⁸

2.1.3.1.Nakil Açısından Meydana Gelen İhtilâf

Nakil, ya masûm birinden ya da masûm olmayan birinden gelir. Bunların bir kısmının sahîh mi yoksa zayıf mı olduğunu bilinebildiği halde bir kısmının da sıhhati bilinemez. Bu ikinci kısmın sıhhatini bilmek mümkün olmadığı için onunla ilgilenmek, onu araştırmak ve onun üzerine konuşmak, faydasız ve abes bir iş olur. Müslümanların bilmeye ihtiyaç duyduğu şeyleri ise Allah, kullarına bildirmiştir.

Bahsi geçen bu kısma örnek olarak Ashâb-ı Kehf’in durumu, Nûh’un gemisinin boyutu, hangi tahtalardan yapıldığı, Hızır’ın öldürdüğü çocuğun adı vs. verilebilir. Bunun gibi konular, ancak nakil yoluyla bilinebilir. Bu konuda Nebî’den sahîh olarak nakledilenler tasdik edilir. Ancak Ka’bu’l-Ahbâr, Vehb b. Munebbih, Muhammed b. İshâk ve Ehl-i Kitâp’tan nakilde bulunan diğer kimselerin aktardığı haberler, doğruluğunu gösteren bir delil olmadığı sürece ne tasdik edilir ne de reddedilir.

Ehl-i Kitâp’tan nakilde bulunan bir kimse olarak tanınmasa da bazı tâbiûnun aktardığı haberler de öyledir. Onlar ihtilâfa düştüklerinden birinin görüşü, diğerine karşı bir hüccet olmaz. Bu konuda sahâbeden nakledilen sahîh haberler ise bazı tâbiûnden nakledilen haberlerden daha çok itmi’nân verir. Çünkü sahâbenin, bu haberi Peygamber’den (s.a.s) duymuş olma ihtimali vardır. Sahâbenin Ehl-i Kitâp’tan naklettikleri rivâyetler, tâbiûnun onlardan yaptıkları rivâyetlerden sayıca daha azdır. Özetle sıhhati bilinmeyen ve faydası olmayan haberler, sahîh olduğu konusunda bir delil olmayan hadisler gibidir.

Sıhhatinin bilinmesi mümkün olan birinci kısım ise tefsir, hadis ve diğer ilimlerde ihtiyacı karşılayacak kadar çok bulunmaktadır. Allah, dinde ihtiyaç duyulan konuları, güvenilir yollarla insanlara ulaştırmıştır. Böylece sahîh olan ve olmayan haberlerin arası ayırt edilebilmektedir.

İbn Teymiyye’nin aktardığımız bu görüşlerinden anlaşıldığına göre Allah, Müslümanların ihtiyacı olan ve maslahatlarını içeren bütün hayırları, onlara sağlam/güvenilir yollarla ulaştırmıştır. Faydasız veya hurâfe olan konulardan ise bahsetmemiştir. İsrâîliyyât rivâyetleri de genellikle faydasız ve ihtiyaç duyulmayan konuları içerdiği için onların nakledilmesinin bir gereği yoktur. Nitekim isrâîliyyât rivâyetlerinin sıhhati bilinmeyeceği için onlara itibar ve iltifat edilmez.

İbn Teymiyye’ye göre tefsir eserlerinde bulunan nakillerin çoğu,

48 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli’t-Tefsir*, s. 20.

Meğâzî ve Melâhim eserlerinde bulunan nakiller gibidir. Bu yüzden Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: “Üç ilmin bir dayanağı/isnadı yoktur: Tefsir, Melâhim ve Meğâzî.” Böyle demesinin nedeni ise aktarılan çoğu rivâyetin, mürsel olmasıdır.⁴⁹

Şüphesiz ki Meğâzî konusunda insanların en bilgini sırasıyla Medîne ehli, Şâm ehli ve Irâk ehlidir. Medîne ehli, savaşlar onların topraklarında meydana geldiği için bu haberleri en iyi bilenlerdir. Şâm ehli de gaza ve cihat ehli oldukları için cihat ve siyer konusunda başkalarından daha çok ilim sahibidirler. Bu yüzden Ebû İshâk'ın Meğâzî konusunda yazdığı eseri, insanların katında çok yüceltilmiştir. Tefsir alanında ise en bilgili kimseler, Mekke ehlidir. Çünkü onlar, İbn Abbâs'ın öğrencileridir. İbn Mes'ûd'un öğrencileri olan Kûfeliler de bu konuda bilgi sahibidir.⁵⁰

Ardından İbn Teymiyye, tefsir eserlerinde çok kullanılan Mürsel haberlerin durumunu incelemiştir. Buna göre raviler, birbirinden habersiz olarak Mürsel haberi rivayet etmişse, bu durumda bu haber, kesin olarak sahih olur. Nakil ya habere uygun olarak doğru olur ya ravinin yalan söylemeyi amaçlayarak söylediği bir haber olur ya da yanlışlıkla aktardığı bir haber olur. Bir ravi, bir haberi aktarır da başka bir ravi de ondan habersiz bir şekilde aynı olayı aynı şekilde anlattırsa ve bu ikisinin yalancı olmadıkları bilirse, bu durumda bu haberin sahih olduğu anlaşılır. Örneğin İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Ebû Hureyre vs. gibi sahâbilerin, Peygamber'in (s.a.s) adına yalan söylemeyecekleri bilindiği zaman onların, aktardığı haberlerin sıhhati de bilinmiş olur. Yine Muhammed b. Sîrîn, Kâsım b. Muhammed ve İbnü'l-Meseyyeb vs. gibi tâbiünden kimselerin takvasını bilen kimseler, bu kimselerin hadis uydurmayacaklarını bilirler. Ancak bazı kimselerin, yanlışlık yapması veya unutmaları söz konusu olabilir.⁵¹

Ümmet, yalan veya yanlış bir haberi kabul etmek konusunda icmâ etmez. Bu mümkün değildir. Bilakis ümmet, bir haber-i vâhid'i kabul etmek veya onunla amel etmek konusunda icmâ ettiğinde, bu haberin ilim ifade edeceği konusunda ilim ehlinin çoğunluğunun ittifakı vardır. Bu görüşü, yalnızca bazı kelâmcılar kabul etmemiştir.⁵²

İnsanlar, aktarılan haberlere karşı birbirinden farklı iki hatalı tavır takınmışlardır. Bir kısmı, hadisin sahih olanı ile zayıf olanı ayırt edebilecek kabiliyeti ve ilmi olmayan kelâmcılardır. Bu kimseler, ilim ehlinin kesin olarak sahih olduğunu söylediği hadisler hakkında bile şüphe ederler. Bir kısım da hadise tabi olduğunu söyler ve sika bir kimsenin aktardığı sahih isnadlı gözüken herhangi bir lafzı, hemen her ilim ehlinin kesin olarak sahih olduğunu söylediği bir haber olarak görür. Bu hadis de bilinen başka bir

49 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 22.

50 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 23.

51 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 25-26.

52 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 28.

sahih hadisle çeliştiği zaman bu kimse, uygunsuz te'viller yapmaya başlar.⁵³ Halbuki o hadiste ilim ehlinin bildiği bir yanlışlık bulunur. Hadisin, onun sahih olduğunu gösteren emareleri olduğu gibi yalan olduğunu gösteren emareleri de vardır. Bid'atçıların uydurduğu haberler de öyledir. Bu uydurma haberler, tefsir eserlerinde çok geçmektedir. Örneğin Sa'lebi, Vâhidî ve Zemahşerî'nin aktardığı ve Kur'ân sûrelerinin teker teker faziletini anlatan hadis öyledir. İlim ehli, bu hadisin uydurma olduğu konusunda icmâ etmiştir.⁵⁴

Ardından İbn Teymiyye, tefsircileri kısaca tanıtmıştır. Buna göre Sa'lebi, dindar bir kimsedir. Ancak geceleyin odun toplayan kimse gibidir. Onun tefsirinde sahih, zayıf ve uydurma hadisler bulunur. Vâhidî de Sa'lebi'den daha fazla Arap diline hâkimdir. Ancak selefin yolundan daha uzaktır. Beğavî ise tefsirini, Sa'lebi'nin tefsirinden özetlemiştir. Ancak tefsirini, mevzû hadisleri ve bidat görüşleri aktarmaktan uzak tutmuştur.⁵⁵

2.1.3.2. İstidlâl Yollarında Meydana Gelen İhtilâf

Bu konuda ihtilâf, selefin döneminden sonra iki şekilde meydana gelmiştir: Birincisi: Bir topluluk, bazı şeylere inanmış; sonra da Kur'ân lafızlarını buna göre açıklamıştır. İkincisi: Bir topluluk, Kur'ân'ı anlatana, Kur'ân'ın, üzerine nâzil olduğu ve muhatap aldığı kimselere başvurmaksızın Kur'ân'ı, yalnızca lafızlarının zahir anlamlarına göre yorumlamıştır. Buna göre birinci topluluk, Kur'ân lafızlarının sahip olduğu delâlete ve beyâna aldurmaksızın onları, savundukları anlamlara göre yorumlarken; ikinci topluluk ise Arap bir kimsenin, kelâmın siyâkına bakmaksızın lafızların zâhirinden anlayabileceği anlamlara göre yorumlamışlardır. Kur'ân'ın tefsiri konusunda her iki grup da pek çok yanlışlara düşmüştür.⁵⁶

İbn Teymiyye'nin bahsettiği bu iki grubun tefsir yöntemi, Kur'ân âyetlerinin taşıdığı anlamların saptırılmasına yol açmaktadır. Birinci gruba mutaassıp mezhepçileri örnek verebiliriz. Bu kimseler, Kur'ân'a uymak amacıyla değil, Kur'ân'ı kendi görüşlerine uydurmak için onu tefsir ederler. Onlar için Kur'ân, amaç değil, bir araçtır. Diğer grup ise Kur'ân ve Sünnet terminolojisini ve vahiy nesli olan sahâbenin, Kur'ân anlayışını dikkate almaksızın lafızların zâhirine göre Kur'ân'ı yorumlarlar. Bu yöntemi takip edenlerin ise sahâbenin Kur'ân yaklaşımının dışına çıkacağı gizli değildir.

Ardından İbn Teymiyye, birinci topluluğu, iki sınıfa ayırmıştır: Birinci sınıf, Kur'ân lafızlarının delâlet ettiği anlamları ortadan kaldırır, ikinci sınıf da lafızları, delâlet etmedikleri anlamlara göre yorumlar. Bu durumda

53 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 30.

54 Sa'lebi ve Vâhidî, her surenin başında; Zemahşerî ise her surenin sonunda hadisin o sure ile ilgili kısmını zikretmiştir. İbnü'l-Cevzî, "Hiç kuşkusuz bu hadis uydurmadır" demiştir. Bkz. Ebu'l-Ferec Cemâluddin Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî (v.597/1201), *el-Mevdû'ât*, Tahk.: Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1966, c. I, s. 240; Cemâluddin Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyla'î (v.762/1360), *Tahrîcu'l-Ehâdisi ve'l-Âsâri'l-Vâki'ati fi Tefsîri'l-Keşşâfi li'z-Zemahşerî*, Tahk.: Abdullah Abdurrahman es-Sa'd, Dâru İbni Huzeyme, Riyâd, H.1414, c. IV, ss. 343-346.

55 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 31.

56 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 33.

nefyedilen veya ispat edilen anlam, batıl olmaktadır. Bu kimselerin yanlışları, hem delilde hem de medlûlde olur. Bazen de lafza yükledikleri anlam doğru olur; bu yüzden hataları, medlûlde değil, yalnızca delilde olur. Hem delilde hem de medlûlde hata edenlere örnek olarak Hâriciler, Râfiziler, Cehmiyye, Mu'tezile, Kaderiyye ve Mürcie vs. gibi bidat ehli mezhep mensupları verilebilir. Bu kimseler bazen delil olmayan âyetleri, kendi mezhepleri için delil gösterirler; bazen de mezheplerine muhalif olan âyetleri, tahrif ederler.⁵⁷

Ardından İbn Teymiyye, yukarıda sayılan grupların görüşlerinden bahsetmiştir.⁵⁸ Sonra da bu kimselerin yazdıkları tefsirlerin, pek çok açıdan batıl olduklarının bilindiğini belirtmiştir. Buna göre bu durum, bazen görüşlerinin batıl olduğunun bilinmesiyle, bazen de muhaliflerine karşı delil getirmek amacıyla âyetin tefsirinde kendisine dayandıkları delilin batıl olduğunun bilinmesiyle anlaşılır.⁵⁹

İbn Teymiyye, kendi mezhep görüşlerini savunma amacıyla tefsir eseri yazmakla itham ettiği ez-Zemahşerî'nin tefsirini eleştirdikten ve yine bidat mezheplerin görüşlerinden bahsettikten sonra tekrardan bazı tefsir eserlerini değerlendirmiştir. Buna göre İbn Atiyye'nin tefsiri, Ehl-i Sünnet'in görüşlerine tabi olma ve bidatten uzak durma açısından Zemahşerî'nin tefsirinden daha iyidir. İbn Atiyye, rivayet tefsirlerinde var olan selefin sözlerini olduğu gibi aktarsaydı daha güzel bir iş yapmış olurdu. O, büyük tefsirlerden biri olan İbn Cerîr et-Taberî'nin tefsirinden çok alıntı yaptı; ancak İbn Cerîr'in aktardığı selefin görüşlerini rivayet etmedi. Yine bazı kelamcıları kastederek "Muhakkiklerin görüşüne göre" ifadesini kullandı. Bu bahsi geçen kelamcılar, mu'tezileden daha çok sünnete yakın olsalar da sonuçta onların esasları gibi esaslar koymuşlardır. Sonuçta selefin yolundan ve tefsirinden sapan ve ona aykırı yola giren kimseler, hatalı; hatta bid'atçı kimselerdir. Ancak bu hatayı yapan bir kimse, eğer müctehid ise günahı bağışlanır. Selef, Kur'ân'ı okumuş, tefsirini ve anlamları en iyi şekilde bilmıştır. Dolayısıyla onların görüşlerine muhalefet eden ve Kur'ânı farklı şekilde yorumlayan kimseler, hem delil hem de medlûl açısından hata işlemişlerdir. Onlara muhalefet eden kimse, ya aklı ya da sem'î bir şüpheden dolayı muhalefet eder.⁶⁰

İbn Teymiyye'nin bu görüşlerinden anlaşıldığı gibi Kur'ân, selefin anlayışına göre tefsir edilmelidir. Selefin tefsirine aykırı olan görüşler, bidat görüşlerdir. Dolayısıyla onlara itibar edilmez. Çünkü selef, Kur'ân'ın tefsirini haleften daha iyi bilir. Nitekim halef, Kur'ân'ın hem lafızlarını hem de anlamlarını seleften öğrenmiştir. Bu yüzden seleften hiç kimsenin desteklemediği her görüş, doğru olmaktan uzaktır.

İbn Teymiyye, son olarak medlûlde değil de yalnızca delilde hataya düşenlere örnek olarak bazı sûfiler, vâizler ve fakihler'in vs. verilebileceğini

57 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 33-34.

58 Bu mezheplerin örnek âyet tefsirleri için bk. İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 34-37.

59 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 35.

60 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 38.

belirtir. Buna göre onlar, Kur'an'ı sahîh anlamlarla tefsir etseler de Kur'an'ın delâlet etmediği bir delil ile istidlâl ederler. Kimi zaman da Ebu Abdurrahman es-Sulemî'nin tefsirinin bazı yerlerinde geçtiği gibi hem medlûl hem de delil açısından bâtil olabilmektedir.⁶¹

2.1.4. İbn Teymiyye'ye Göre En İyi Tefsir Metodu

İbn Teymiyye, önceki âlimlerin çok kullandığı soru-cevap tarzıyla "Bir kimse, 'En güzel Tefsir yolu hangisidir?' diye soracak olursa, bu sorunun cevabı şudur" diyerek kendisine göre en iyi tefsir metodunu açıklamıştır.

2.1.4.1. Kur'an'ın, Kur'an ve Sünnet ile Tefsir Edilmesi

İbn Teymiyye'ye göre en iyi tefsir yolu, Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesidir.⁶² Zira onun bir yerinde mücmel bırakılan bir şey, onun başka bir yerinde açıklanır. Bir yerinde muhtasar bir şekilde anlatılan bir şey, başka bir yerinde genişçe anlatılır.⁶³ Şayet bu durum zor gelirse, o zaman sünnete müracaat edilir. Çünkü sünnet, Kur'an'ın açıklayıcısıdır. Sünnet, Kur'an'ın indiği gibi Peygamber'e (s.a.s) vahyedilir.⁶⁴ Nitekim Allah, "İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik" (Nahl, 16/44) buyurarak Kur'an tebyininin, Peygamber'in bir görevi olduğunu belirtmiştir.

2.1.4.2. Kur'an'ın Sahâbe Sözleriyle Tefsir Edilmesi

İbn Teymiyye, Kur'an ve sünnette, ilgili âyetin tefsiri bulunmadığında sahâbenin sözlerine müracaat edileceğini söylemiştir. Zira onlar, nüzulüne şahit oldukları Kur'an'ı başkalarından daha iyi anlarlar. Onlar, tam olan bir anlayışa ve sahîh bir ilme sahipler. Özellikle de onların önde gelenleri ve râşid halifeler öyledir.⁶⁵

Ardından İbn Teymiyye, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs vs. gibi sahâbenin tefsir yönlerine değinip örnekler vermiştir. Sonra da Abdullah b. 'Amr'ın Yermûk gününde elde ettiği ehl-i kitâp'ın kitaplarından bahsetmiş ve sözü, isrâîliyyât'a getirmiştir. Buna göre isrâîliyyât, i'tikâd için değil, istişhâd içindir. İsrâîliyyât üç kısımdır:

Birincisi: Sahîh olduğu sahîh delillerle bilinenler tasdik edilir.

İkincisi: Batıl olduğu sahîh olarak bilinen şeyler reddedilir.

61 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 39.

62 Kur'an'ın Kur'an ile Tefsir edilmesinin "En güzel Tefsir yolu" olarak telakki edilmesinin arkasındaki saikler ve Kur'an'ın Kur'an'la Tefsirinin nesnel yorum değeri için bkz. Sıcak, Ahmet Sait, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, Marmara Ün. SBE, (2013), s. 176-251.

63 Teori adına ortaya atılan bu görüşün tarihsel süreç içerisinde Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri adına nasıl pratize edildiğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Sıcak, Ahmet Sait, "Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: III, sayı: 3, s. 632-651.

64 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 39.

65 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 40.

Üçüncüsü: Sahih mi yoksa batıl mı olduğu konusunda hiçbir bilgi olmayan haberler ise ne yalanlanır ne de tasdik edilir. Bu şeylerin anlatılması câiz olmakla birlikte içerdiği konular faydasızdır.⁶⁶

İbn Teymiyye, bir âyetin tefsiri konusunda müfessirlerin izlediği yanlış yollardan söz etmiştir. Ona göre bir konu hakkındaki ihtilâftan bahsedip de konu hakkında var olan bütün görüşleri bilmeyen kimse eksiktir. Zira doğru görüş, terk ettiği görüş olabilir. Yine var olan görüşleri aktarıp da doğru olan görüşün ne olduğunu belirtmeyen kimse de eksiktir. Eğer doğru olmayan görüşü, kasten doğruymuş gibi gösterirse, yalan söylemiş olur; eğer cehaletinden dolayı böyle yapmış ise hata etmiş olur. Aynı şekilde faydasız bir konu hakkında var olan bütün görüşleri aktaran veya sonuçta bir-iki görüşten oluştuğu halde lafzen pek çok görüşten bahseden kimse de boşuna zaman geçirmiş olur.⁶⁷

2.1.4.3. Kur'ân'ın Tâbiûn Sözleriyle Tefsir Edilmesi

Eğer bir âyetin tefsiri Kur'ân, Sünnet ve Sahâbe sözlerinde bulunmazsa; bu durumda pek çok ilim ehli, Tâbiûnun sözlerine başvurmuştur. Ardından İbn Teymiyye, tâbiûndan pek çok tefsircinin adını vermiştir.

Şu'be ve benzeri kimseler ise Tâbiûnun sözlerini hüccet olarak kabul etmemiştir. Buna göre onlardan bir kimsenin sözü, diğerine karşı bir hüccet sayılmaz. Ancak bir konu hakkında ittifak etmeleri durumunda bu icmâ'ları, bir hüccet olur. İhtilâf ettikleri takdirde ise sözleri, birbirlerine karşı hüccet kabul edilmez; o zaman Kur'ân'ın ve Sünnetin diline, Arapların diline ve Sahâbenin sözlerine başvurulur. İbn Teymiyye Şu'be'nin görüşünü aktardıktan sonra doğru olan görüşün, onun görüşü olduğunu söylemiştir.⁶⁸

2.1.5. Sadece Re'y ile Kur'ân'ı Tefsir etmek

İbn Teymiyye, Kur'ân'ın yalnızca re'y ile tefsir edilmesine değinmiş ve bunun haram olduğunu belirtmiştir. Sonra da konu ile ilgili hadisler aktarmıştır. Buna göre ne sahâbe ne de tâbiûn, yalnızca re'ylere dayanarak Kur'ân'ı tefsir etmişlerdir. Bilakis bu yönteme, şiddetle karşı çıkmışlardır. Kur'ân'ı, kendi re'yi ile tefsir eden kimse, bilmediği bir meselenin yükümlülüğü altına ve emredilmediği bir yola girmiş olur. Eğer doğru olan görüşe isâbet etse dâhi hâta etmiş olur. Çünkü işi, doğru bir şekilde yapmamıştır. Ancak günah yönünden ise hatalı görüş belirten kimseden daha az günah yüklenir.⁶⁹

Ardından İbn Teymiyye, seleften pek çok kimsenin, Kur'ân'ı bilgisizce tefsir etmekten kaçındıklarını belirtip bu konuda Ebû Bekir, Ömer b. el-Hattâb, İbn Abbâs ve diğer sahâbeden örnekler sıralamıştır. Sonra da şöyle demiştir: "Bir kimsenin, bilgisinin olmadığı bir konuda susmasının vâcip

66 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 42.

67 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 43-44.

68 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 46.

69 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsîr*, s. 47.

olması gibi bildiği bir konuda kendisine bir soru sorulduğunda soruya cevap vermesi de vâciptir.”⁷⁰

İbn Teymiyye'nin burada söz ettiği kural, doğru bilginin açığa çıkması açısından oldukça önemlidir. Zira bir kimsenin, bilmediği bir konuda konuşmaktan kaçınması, konunun anlaşılmasını ve doğru bilginin ortaya çıkmasını zorlaştıran dayanaksız görüşleri def eder. Bilen bir kimsenin, doğru bilgiyi açıklamasıyla da doğru bilgiye daha sağlam bir yolla ulaşılır.

Şu noktaya dikkat çekmekte yarar vardır. İbn Teymiyye, bir âyetin tefsir edilmesini yalnızca Kur'ân, Sünnet ve Selefin görüşlerine bağlamamıştır. Buna göre Arapça diline ve şerî ıstılahâ hâkim kimse, bilmediği bir konuda görüş belirtmemek şartıyla bildiği konularda görüşünü açıklayabilir. Nitekim İbn Teymiyye, mukaddimesinin başında doğru bilginin, ya Hz. Peygamber'den (s.a.s.) gelen sahîh bir nakil ya da kabul edilen bir delile dayalı görüş ile elde edilebileceğini belirtmiştir.⁷¹ Bu durumda Kur'ân ile Sünnet'in açıklamadığı ve selefin, tefsiri konusunda görüş birliğine varmadığı bir konuda gerekli bilgiye dayalı bir şekilde görüş belirtmek de bir sakınca yoktur. Hatta İbn Teymiyye, bu tutumun gerekli olduğunu ve selefin de bu yolu izlediğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Teymiyye, bu bahsin sonunda İbn Abbâs'ın, tefsir ilmi konusundaki meşhur dörtlü taksimini aktararak tefsirin, yalnızca nakle dayanmadığını vurgulamıştır.⁷² Bu açıdan Maşalı'nın, İbn Teymiyye hakkında “Ancak onun cevaz verdiği re'y, gerçekte adı var kendi yok hükmündedir. Çünkü tefsiri tamamen selef otoritesine irca eden İbn Teymiyye'nin yorum anlayışında öznenin dirayetinin ön plana çıktığı tevile yer yoktur. Zira o yorumcunun rolünü, seleften gelen izah ve yorumların tespit ve nakline hasretmiştir”⁷³ şeklinde ifade ettiği görüşün, gerçeği yansıtmadığını düşünüyoruz. Zira İbn Teymiyye, Kur'ân ve Sünnet'in, Kur'ân'ın tefsiri konusunda birer asıl olduğunu kabul etmesine karşın sahâbe ve tâbiûn sözlerinin bütünüyle delil olduğunu belirtmemiştir. Bilakis sahâbeden gelen bazı rivayetlerin isrâiliyyât olduğunu ve bu tür rivayetlere farklı tutumlar sergilemek gerektiğini, tâbiûnun sözlerinin de ihtilaf ettikleri konularda hüccet olmayacağını söylemiştir.⁷⁴ Bu durumda İbn Teymiyye, fıkıh usûlünde olduğu gibi Kur'ân tefsirinde de “Kur'ân, Sünnet ve İcma” kaynaklarını esas almıştır. O, selefin icma etmediği bir meselenin hüccet olduğunu savunmamıştır. Buna binaen onun, tefsircinin rolünü, seleften gelen izah ve yorumların tespit ve nakline hasrettiğini ve “Müfessirin bir nakilciye dönüştüğü, dolayısıyla da son derece pasif bir rol üstlendiği bir tefsir anlayışına sahip olduğunu”⁷⁵ söylemek, doğru bir tespit görülmemektedir. İbn Teymiyye'nin, dirayet tefsir yöntemine verdiği önem,

70 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 50.

71 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 7.

72 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 50.

73 Mehmet Emin Maşalı, “İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları”, *Bilimname*, Kayseri, 2008, XV, sayı: 2, s. 124-125.

74 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 42, 46.

75 Maşalı, “İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları”, s. 125.

tefsir açıklamalarında çok yoğun bir şekilde göze çarpmaktadır.⁷⁶

2.2. İbn Teymiyye'ye Göre Kitâp ve Sünnet'e En Yakın Tefsir

Bu bölüm de bir soru-cevaptan oluşmaktadır. İbn Teymiyye'ye, "Kitâp ve Sünnet'e en yakın olan tefsir hangisidir: Zemahşerî, Kurtubî veya Beğavî mi yoksa başka bir müfessirin eseri mi?" diye soru soruldu.

İbn Teymiyye de Allah'a hamd ettikten sonra insanların elinde bulunan en sahîh tefsirin, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin eseri olduğunu söyledi. Çünkü et-Taberî, selevin görüşlerini sâbit olan isnadlarla zikretmiştir. Yine bid'at olan bir şey içermediği gibi itham edilen kimselerden de herhangi bir şey nakletmemiştir. İsnadları zikredilmeyen rivâyet tefsirleri ise pek çoktur. Abdurrezâk, İbn Humeyd ve Ahmed b. Hanbel'in vs. tefsirleri öyledir.⁷⁷

İbn Teymiyye'nin, Taberî'nin tefsirini, selevin görüşlerini sâbit olan isnadlarla zikretmesi sebebiyle tercih etmesi, bu durumun herkes için geçerli olduğunu göstermez. İsnad ve raviler hakkında bilgi sahibi olan kimseler için bu ölçü geçerli olsa da bütün okuyucular için durumun böyle olduğunu söyleyemeyiz. Yine İbn Teymiyye'nin, bu tercihi, kendi dönemine kadar kaleme alınmış olan tefsirler arasından yaptığını göz ardı etmemek gerekir.

İbn Teymiyye'ye göre kendisine, durumu hakkında soru sorulan bu üç tefsirin, bidat ve zayıf hadislerden en uzak olanı ise Beğavî'nin tefsiridir. O, bu eserini Sa'lebî'nin eserinden özetlemiş, içerdiği uydurma hadisleri ve bid'atleri vs. silmiştir. Vâhidî ise Sa'lebî'nin öğrencisi olup Arap diline hocasından daha çok hâkimdir. Sa'lebî'nin tefsiri ise -başkasına uyup da zikrettiği yerler dışında- bidatten uzaktır. Bununla birlikte her iki tefsir eserinin de büyük faydaları var olduğu gibi batıl rivâyetleri de bulunmaktadır. Zemahşerî'nin tefsiri ise bid'atler ve Mu'tezile'nin görüşleriyle doludur.⁷⁸

Burada İbn Teymiyye, kısaca Mu'tezilenin görüşlerini sıralamıştır. Ardından Zemahşerî'nin, uydurma hadisleri kullandığını ve sahâbe ile tâbiûndan nakillerde bulunduğunu söylemiştir. Sonra da diğer tefsirlerden söz etmiştir. Buna göre Kurtubî'nin tefsiri, Zemahşerî'nin tefsirine göre çok daha hayırlı olup Kitâp ve Sünnet'e yakındır ve bid'atlerden uzaktır. Bütün bu eserlerin tenkid edilecek bir yönü elbette vardır; ancak her hak sahibine hakkını vermek gerekir. Ayrıca İbn Atiyye'nin tefsiri, Zemahşerî'nin tefsirine göre daha hayırlı, nakil ve araştırma yönünden daha doğru ve bidatlerden -bazı bid'at görüşleri içerse de- daha uzaktır. İbn Atiyye'nin tefsiri, bu tefsirlerin en çok tercihe şayan olanıdır. Ancak Taberî'nin tefsiri de bütün bu tefsirlerden daha sahîhtir. Bunlardan başka İbnü'l-Cevzî ve el-Mâverdî'nin tefsirleri de bulunmaktadır.⁷⁹

76 Muammer Erbaş, "İbn Teymiyye'nin Selevî Tefsir Anlayışında Rivayet-Dirayet İlişkisi Üzerine", *Marife*, Konya, 2009, IX, sayı: 3, s. 127.

77 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 51.

78 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 51.

79 İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 52-53.

İbn Teymiyye'nin bu açıklamalarında görüldüğü gibi o, bahsi geçen eserleri değerlendirirken ilgili tefsirin Kur'ân, Sünnet ve selefin tefsir anlayışına olan yakınlığını esas almış ve onları karşılaştırmalı bir şekilde eleştiriye tabi tutmuştur. Onun, her bir eserin tenkid edilebilecek yönlerinin var olduğunu söylemesi, bu eserlerin değerlendirilmesinde taassup göstermediğine delalet eder.

2.3. Yedi Kıraati Birleştirmek

Bu bölüm de İbn Teymiyye'ye sorulan bir sorunun cevabını içermektedir. Buna göre ona, "Yedi kıraati birleştirmek sünnet midir yoksa bidat midir? Allah Rasûlü'nün (s.a.s) döneminde birleştirilmiş midir yoksa birleştirilmemiş midir? Onları birleştiren kimsenin, tek bir kıraat ile okuyan kimseye karşı bir üstünlüğü var mıdır yok mudur?" diye soru soruldu.

O da kıraatleri bilip ezberlemenin, kişiden kişiye aktarılan bir sünnet olduğunu, onları bilen kimsenin, onları bilmeyen kimseye karşı üstünlüğe sahip olduğunu söylemiştir. Namazda veya tilâvette yedi kıraati birlikte okumanın ise kötü olan bir bidat olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

Sonuç

İbn Teymiyye, "Tefsiru Âyâtin Eşkelet" isimli eserinde yalnızca ihtilafın çok meydana geldiği bazı âyetlerin tefsirini yapmaya çalıştığı gibi "Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir" adlı eserinde de tefsir usûlü ilminin bütün konularını işlemekten daha çok önemli gördüğü ve okuyucuların aklını karıştıran konulara değinmiştir. Nitekim değindiği bu konular, günümüzde de önemini korumaya taşımaya ve ihtilaf konusu olmaya devam etmektedir.

İbn Teymiyye, tefsir konusunda selefin arasında görülen görüş ayrılığının, çok az olduğunu ve bunun, gerçek bir ihtilâf değil, çoğunlukla lafzî ihtilâftan ibâret olduğunu, aralarında meydana gelen az sayıdaki ihtilâfın da genellikle ahkâm konularında olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bazı müfessirlerin, selefin aynı anlama gelen açıklamalarını, birbirinden farklı görüşler halinde sıralamaları, yalnızca âyetin anlaşılmasını zorlaştırmakta ve akıl karışıklığına yol açmaktadır. Ayrıca selef arasında meydana gelen tenevvü ihtilafının, iki şekli vardır: Farklı ibarelerle aynı müsemmanın değişik yönlerine vurgu yapılması ve âyetin anlamını sınırlandırmak amacıyla değil de; ona örnek vermek amacıyla farklı görüşler belirtilmesidir. İbn Teymiyye, selef arasında meydana gelen bu tür ihtilâfların sebeplerini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Onun bu tür açıklamaları, okuyucuların, tefsirlerde aktarılan farklı görüşlere nasıl yaklaşmaları gerektiği ve selef arasında meydana gelen ihtilâfın nedenlerini ve hakikatini öğrenme konusunda oldukça önem arz etmektedir.

İbn Teymiyye, sahâbenin tefsir yaklaşımı üzerinde durmuş ve sahâbenin, Kur'ân'ın hem lafızlarını hem de anlamlarını bildiğini, dolayısıyla

⁸⁰ İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s.53.

bir kimsenin, sahâbenin görüşlerini bilmeden onların görüşüne aykırı olan yorumlar yapmasının, hatalı bir davranış olacağını belirtmiştir. Sahâbe'nin Kur'ân anlayışına pek önem verilmediği tefsir yöntemlerinin eksikliğini ortaya koymak açısından İbn Teymiyye'nin bu açıklamaları çok değerlidir. Nitekim tarihselcilik ve hermenötik yöntemlerinin, sahâbenin Kur'ân yaklaşımına aykırı yorumlara neden olması, İbn Teymiyye'nin bu görüşünü desteklemektedir.

Selef döneminden sonra gelen müfessirler arasında meydana gelen görüş ayrılıklarından ve bunun nedenlerinden bahsedilmesi, bu esere değer katan yönlerden biridir. İbn Teymiyye, kimi müfessirlerin mezhep taassubundan dolayı âyetleri, görüşlerine uygun olarak yorumladıklarını; kimi müfessirlerin de selevin açıklamalarını dikkate almaksızın âyetleri, lafızlarının zâhirine göre yorumladıklarını ifade etmiştir. Ona göre en güzel tefsir yöntemi, Kur'ân'ı Kur'ân, Sünnet, Sahâbe ve Tâbiûn sözleriyle tefsir etmektir. İbn Teymiyye, "en güzel tefsir yöntemi" olarak nitelediği bu yöntemden hareketle bazı tefsir eserleri hakkında görüş belirtmiş ve bunlar arasından İbn Cerîr et-Taberî'nin *el-Câmi'u'l-Beyân'*ını, en sahih tefsir eseri kabul etmiştir.

Ona göre bir müfessir, bir âyet hakkında var olan bütün görüşleri bilmeli, okuyucuya hangisinin tercihe şayan olduğunu göstermeli ve faydasız bilgi vermekten kaçınmalıdır. Bu sebeple isrâiliyyât rivâyetleri gibi faydasız rivâyetlere dalmamalıdır. Zira Allah, ümmetin ihtiyaç duyduğu bütün faydalı konuları onlara sağlam yollarla haber vermiş ve onları, bu tür faydasız haberlere muhtaç bırakmamıştır.

Kanaatimizce İbn Teymiyye'nin, sahâbenin tefsir anlayışının önemi, selevin arasındaki görüş ayrılıklarının hakikati ve nedenleri, müteahhir müfessirlerin ihtilafa düşme sebepleri, en iyi tefsir yöntemi vs. gibi değindiği konular ve bu konularda savunduğu görüşler, tefsir usûlü ilminde günümüzde yaşanan pek çok soruna ışık tutmaktadır.

Kaynakça

- el-'Aynî, Bedruddîn Muhammed b. Ahmed b. Mûsa, *'İkdu'l-Cumân fi Târîhi Ehli'z-Zemân 'Asru Selâtini'l-Memâlik*, Tahk.: Muhammed Muhammed Emîn, Dâru'l-Kutubi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire, 2010.
- Çalışkan, Necmettin, "Abdurrahman Hasan Habenneke El-Meydânî'nin Tefsirinde 'Nüzul Sırasına Göre Tefsir' Yaklaşımı", *Route Educational and Social Science Journal*, 2016, 3 (4): ss.106-123.
- Erbaş, Muammer, "İbn Teymiyye'nin Selefî Tefsir Anlayışında Rivayet-Dirayet İlişkisi Üzerine", *Marife*, Konya, 2009, IX, sayı: 3.
- Harrâs, Muhammed Halîl, *Şerhu'l-Akâdeti'l-Vâsitiyye*, Çev.: Beşir Eryarsoy, Guraba Yay., İstanbul, 2010.
- İbn Abdî'l-Hâdî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *el-'Ukûdu'd-Durriyye min Menâkibi Şeyhi'l-İslâmi İbn Teymiyye*, Tahk.: Muhammed Hâmid el-Fakiy, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, bty.

- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Çâlib el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Tahk.: Abdusselâm Abdusşâfi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1993.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî el-'Askalânî, *ed-Duraru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, Thk.: Muhammed Abdulmu'îd Dân, Meclisu Dâirati'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyye, Hindistan, 1972.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer ed-Dimaşkı, *el-Bidâye ve'-Nihâye*, Tahk.: Alî Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrût, 1988.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Tahk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru Taybe, Riyâd, 1999.
- İbn Muflih, Ebû İshâk Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed, *el-Maksadu'l-Erşed fî Zikri Ashâbi'l-İmâmi Ahmed*, Tahk.: Abdurrahmân b. Suleymân el-'Useymîn, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 1990.
- İbn Nâsiriddîn, Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dimaşkı, *er-Reddu'l-Vâfir*, Tahk.: Zuheyr eş-Şâviş, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût, h.1393.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, Tahk.: Abdurrahmân b. Suleymân el-'Useymîn, Mektebetu 'Ubeykân, Riyâd, 2005.
- İbn Teğriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf b. Teğriberdî ez-Zâhirî el-Hanefî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısra ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kutub, Mısır, bty.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abdulhalîm b. Abdusselâm, *Mukaddimetun fî Usûli't-Tefsir*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, 1980.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Alî, *el-Mevdû'ât*, Tahk.: Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetu's-Selefiyye, Medine, 1966.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed el-'Akerî ed-Dimaşkı, *Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, Tahk.: Mahmûd el-Arnaût, Dâru İbni Kesîr, Beyrût, 1986.
- İbnü'l-Kayyim, Şemsuddîn Muhammed b. Ebû Bekr, *Esmâu Muellafâti Şeyhi'l-İslâmi İbn Teymiyye*, Tahk.: Salâhuddîn el-Muneccid, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrût, 1983.
- el-Kermî, Mer'î b. Yûsuf b. Ebû Bekr el-Hanbelî, *eş-Şehâdetu'z-Zekiyye fî Senâi'l-Eimmeti 'ala İbni Teymiyye*, Tahk.: Nevm Abdurrahman Halef, Muessesetu'r-Risale, Beyrût, h.1404.
- Maşalı, Mehmet Emin, "İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları", *Bilimname*, Kayseri, 2008, XV, sayı: 2.
- Safiyyuddîn, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Takrîzu li'l-Hâfizi İbni Hacer el-'Askalânî 'ala'r-Reddi'l-Vâfir*, Tahk.: Muhammed b. İbrâhîm eş-Şeybânî, Mektebetu İbni Teymiyye, Kuveyt, bty.
- Sıcak, Ahmet Sait, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, Marmara Ün. SBE, 2013.
-, "Yorum Farklılıkları Açısından Bir Tefsir Kaynağı Olarak Kur'ân-ı Kerîm", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: III, sayı: 3.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *el-İtkânu fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Hey'etu'l-Misriyyeti'l-'Âmme,

- byy., 1974.
-, *Tabakâtu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1403.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî Muhammed, *el-Bedru't-Tâl'u bi-Mehâsini Men Ba'di'l-Karni's-Sâbi'*, Dâru'l-Ma'rife, byy., bty.
- el-Yâfi'î, Ebû Muhammed 'Afîfuddîn Abdullah b. Es'ad, *Mirâtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yekzân fî Ma'rifeti Mâ Yu'teberu min Hevâdisi'z-Zemân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.
- Yuvalı, Abdülkadir, "Hülagü", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, ss. 473-475.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Tezkiretu'l-Huffâz*, tahk.: Zekeriya 'Umeyrât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.
-, *Tercumetu Şeyhi'l-İslâmi İbni Teymiyye*, Tahk.: Hâlid b. Süleyman b. Alî er-Rib'î, Dâru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, Dimaşk, 2013.
-, *Zeylu Târihi'l-İslâm*, Dâru'l-Muğni, byy., bty.
-, *Mu'cemu's-Şuyûhi'l-Kebîr*, Tahk.: Muhammed el-Habîb el-Hîle, Mektebetu's-Siddîk, Tâif, 1988.
-, *Târîhu'l-İslâmi ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, Tahk.: Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1987.
- ez-Zeyla'î, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed, *Tahrîcu'l-Ehâdisi ve'l-Âsâri'l-Vâki'ati fî Tefsîri'l-Keşşâfi li'z-Zemahşerî*, Tahk.: Abdullah Abdurrahman es-Sa'd, Dâru İbni Huzeyme, Riyâd, h.1414.
- ez-Ziriklî, Ebû Ğays Hayruddîn Muhammed b. Mahmûd, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1980.

